

ПЕРСПЕКТИВИ РОЗШИРЕННЯ КАНІВСЬКОГО ПРИРОДНОГО ЗАПОВІДНИКА

М.Г. Чорний, В.Л. Шевчик, В.М. Грищенко, М.В. Гончаров, Л.О. Чорна

Канівський природний заповідник

Вже понад 100 років Канівщину і літератори, і науковці називають перлиною Середнього Придніпров'я. Природа наче навмисно сконцентрувала тут надзвичайно мальовничі ландшафти, величезне біологічне різноманіття, унікальні геологічні утвори, а людська діяльність на протязі десятків тисяч років усіяла цей край історичними пам'ятками від епохи мисливців на мамонтів до козацької доби і навіть до наших днів.

Саме ці фактори стали причиною створення в 1923 р. Канівського природного заповідника. За 8 десятиліть функціонування заповідника відбулися глобальні суспільно-політичні, економічні, екологічні зміни, і сьогодні вимагає прийняття системних, адаптованих до нових умов ідей і рішень. Нині це один із найменших, але найбільш вивчений заповідник України. Йому присвячено понад 3600 наукових праць.

Згідно Закону України "Про природно-заповідний фонд України", Канівський природний заповідник є науково-дослідною установою, основними функціями якої є збереження природних комплексів, проведення наукових досліджень, моніторинг за станом навколишнього природного середовища, ведення навчальної та освітньо-виховної роботи, поширення екологічних знань.

Відповідно до вимог чинного законодавства і Статуту Київського національного університету імені Тараса Шевченка, підрозділом якого є заповідник, затверджено нове "Положення про Канівський природний заповідник" та "Проект організації території Канівського природного заповідника". Це один із небагатьох об'єктів природно-заповідного фонду України, що має "Державний акт на право постійного користування землею".

В останні роки заповідник став місцем проведення численних наукових конференцій міжнародного рівня.

Канівський заповідник унікальний ще й тим, що він єдиний не тільки в Україні, а і на теренах СНД об'єкт природно-заповідного фонду, садиба якого є базою навчальної практики університету.

Музей природи заповідника активно використовується в навчальному процесі студентів під час практики та учнів м. Канева і району. В останні роки кількість відвідувачів музею сягнула 6 тисяч осіб. Для еколого-просвітницьких потреб на території садиби заповідника і в його околицях розроблено кілька екологічних маршрутів.

Таким чином, Канівський природний заповідник вже давно частково виконує функції як національного природного парку, так і біосферного резервату.

Згідно Закону України "Про загальнодержавну програму формування національної екологічної мережі України на 2000–2015 роки" до 2005 р. частка заповідних територій в державі мала б зрости з 4 до 7%. Од-

нак сьогодні вона становить лише 4,5%. Особлива роль у цьому питанні належить Канівщині, оскільки вона лежить в місці перетину двох екологічних коридорів загальнодержавного значення: Дніпровського та Галицько-Слобожанського. Програма передбачає формування тут Середньодніпровського природного регіону як вузлового елемента екомережі, основою якого є Канівський природний заповідник.

Разом з тим, еколого-економічна ситуація на Канівщині надзвичайно складна. З одного боку – подаровані природою і історією унікальні, але розрізнені численні об'єкти природно-заповідного та історико-культурного фонду, більша частина яких перебуває в занепаді і не може повноцінно охоронятися і відповідно експлуатуватися, з іншого – в значній мірі зруйнована промислова інфраструктура, хаотичне, безсистемне розміщення нових агропромислових об'єктів, посилення ерозійних процесів, погіршення стану довкілля. Іншими словами – з одного боку – Канівський природний заповідник, Шевченківський національний заповідник, Трахтемирівський регіонально-ландшафтний парк, Трахтемирівський історико-культурний заповідник, заказник "Тарасові обрії", сотні пам'яток природи та історії, з іншого – посилення ерозійних процесів від смт Ржищів до м. Канів, тотальна руйнація берегової лінії Канівського водосховища, суцільна забудова з порушенням всіх діючих норм і правил будівництва і екологічних вимог берега Дніпра, інтенсивне, але науково необгрунтоване будівництво надзвичайно брудних в екологічному плані агропромислових об'єктів, зокрема, "Укршампінйон", "Наша ряба" та ін.

Місто Канів – значний туристичний центр України, але це 30-тисячне місто на сьогодні не має ні зеленої зони, ні навіть зони відпочинку.

Якщо до цього додати невизначеність подальшої долі РЛП "Трахтемирів" та спроби приватизації берегів Дніпра, то необхідність термінового і фактичного формування Середньодніпровського природного регіону є очевидною.

Створення з цією метою національного природного парку, що пропонують окремі науковці і політики, лише частково вирішить проблему, бо до його складу не зможуть увійти нині існуючі заповідники, оскільки вони за діючим законодавством мають вищий статус охорони. А тому базисом такого регіону має стати крупний поліфункціональний об'єкт природно-заповідного фонду з найвищим статусом – біосферний заповідник кластерного типу. Він забезпечить і охорону природних комплексів, і розвиток туристичної та рекреаційної інфраструктури, і сталий та невиснажливий розвиток економіки регіону. Розширення меж Канівського природного заповідника може стати першим кроком на шляху створення біосферного заповідника.

Вперше за всю історію заповідника є повне порозуміння з цього питання з місцевою владою, а для міста Канева розвиток туристичного бізнесу та рекреаційної інфраструктури регіону визнано пріоритетом.

Таким чином, розширення заповідника назріло як з природоохоронної, так і соціально-економічної точки зору. Воно відповідає основним напрямкам розвитку заповідної справи: Закону України “Про загальнодержавну програму формування національної екологічної мережі України на 2000–2015 роки” та Указу Президента України “Про заходи щодо дальшого розвитку природно-заповідної справи України” № 838/2005 від 23 травня 2005 року. Питання про необхідність розширення Канівського природного заповідника піднімалися науковцями вже неодноразово (Чорний, Грищенко, 1995; Грищенко та ін., 1998а). Ідея створення біосферного заповідника в цьому регіоні також має свою історію (Шеляг-Сосонко и др., 1987).

Для розширення території заповідника пропонуються 5 ділянок загальною площею 11756,6 га (рис.).

1. Трахтемирово-Бучацький масив

Ділянка площею 4380 га розташована в північній частині Канівського району Черкаської області в адміністративних межах Григорівської сільської ради. На цій території знаходяться регіональний ландшафтний парк “Трахтемирів” і Трахтемирівський історико-культурний заповідник.

Висока розчленованість поверхні, строкатий склад порід, що слугують за материнську основу ґрунту та різноманітність мікрокліматичних умов зумовили високе видове багатство флори та фауни.

Флора судинних рослин за попередніми даними представлена близько 900 видами. Попередні оцінки чисельності видів інших таксономічних груп наступні: мохоподібні – 130–150; лишайники – 120; гриби – 800. Зональним типом природного рослинного покриву є широколистяні ліси (з домінуванням граба та участю всіх інших порід), що мають тут дещо трансформований вигляд, але зберегли всі притаманні їм риси структури та флористичного складу. Тут на відносно великих площах часто зустрічаються угруповання, що сформувались за умов тривалого (кілька сотень років), але помірного випасання худобою безлісих ділянок, які можна розглядати як варіант антропогенно зумовленого ценогенезу угруповань аналогічних за структурою реліктовим екстразональним лучно-степовим останцям лісостепової зони. Для них характерне високе видове різноманіття на одиницю площі та присутність ряду рідкісних видів флори регіону. Чималі площі займають також штучні лісові насадження (соснові, акацієві, дубові, липові) та зрідка зустрічаються ліси піонерного типу спонтанного походження (березові та осикові гаї).

Фауністичний комплекс – типовий для регіону. Відмічено 24 види теріофауни, близько 200 видів птахів, 17 – амфібій та рептилій, близько 8–9 тис. видів комах. З рідкісних видів, занесених до Червоної книги України, відмічені орлан-білохвіст (*Haliaeetus albicilla*) – гніздиться біля с. Трахтемирів (фото 1) (Гаврилюк, Гри-

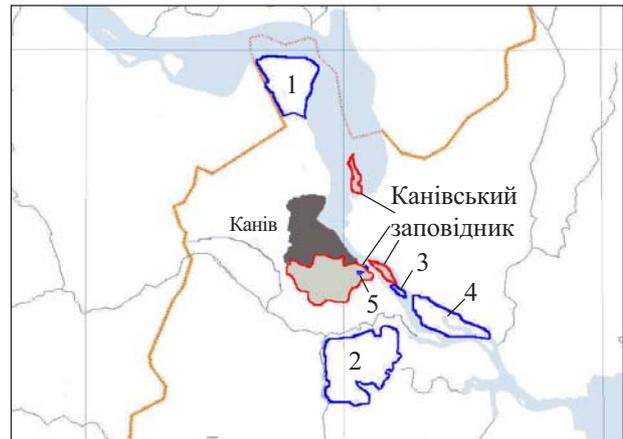

Схема розміщення ділянок, пропонується для розширення Канівського природного заповідника. Цифри відповідають нумерації в тексті.

щенко, 2000), під час перельотів зустрічаються скопа (*Pandion haliaetus*), сірий журавель (*Grus grus*), кулик-сорока (*Haematopus ostralegus*) та ін. (Сабіневський и др., 1988; наші дані). Виявлені локальні популяції таких видів як дибка степова (*Saga pedo*), махаон (*Papilio machaon*), поліксена (*Zerynthia polyxena*), красотіл пахучий (*Calosoma sycophanta*), жук-олень (*Lucanus cervus*), вусач великий дубовий (*Cerambyx cerdo*) та ін. На цій території відмічено близько 40 видів безхребетних тварин, занесених до Червоної книги України.

На зазначеній території знаходиться 98 археологічних та історичних пам'яток. Тут представлені трипільська, чорноліська, пенківська, зарубинецька культури, пам'ятки давньоруського періоду та пізнього середньовіччя.

Є ряд городищ раннього залізного віку скіфського періоду, зокрема, Трахтемирівське, площею більше 600 га. Збереглися залишки валів висотою до 6 м і шириною 15–20 м (Бондарь, 1971).

Могильник ранньослов'янського періоду біля с. Зарубинці увійшов в історію археології тим, що його відкриття у 1899 р. В.В. Хвойкою дало початок дослідженню зарубинецької культури (Бондар, 1959).

Тут знайдені залишки літописного Зарубського монастиря, заснування якого відносять до XI ст. (поблизу сіл Монастирок та Луковиця). Після занепаду у XIII–XV ст. монастир відродився як Трахтемирівський (Петрашенко, 1998; Виноградська, 2002).

Трахтемирівський козацький монастир (вірогідно, знаходився на території сучасного урочища Чернече) у XVI–XVIII ст. мав шпиталь для хворих та німецьких запорожців. Після передачі в середині XVI ст. польським королем Трахтемирову запорожцям, у ньому оселилася козацька старшина, він стає козацькою столицею. Збереглися козацькі могили XVII–XVIII ст.

Про Трахтемирів (“колись козацьке село”), як скарбницю пам'яті українського народу, писав Тарас Шевченко в поезії “Сон” (“Тори мої високі”). А високі пагорби на правому березі Дніпра поет називає “Найкращі в світі! Найсвятіі!”

Фото 1. Гніздо орлана-білохвоста в яру біля с. Трахтемирів. 30.04.1994. Фото М.Н. Гаврилюка.

Зарубсько-Трахтемирівський монастир відігравав значну роль в давньоруській та пізньосередньовічній історії України.

При умові входу згаданої території до складу Канівського природного заповідника буде здійснюватися належна охорона археологічних та історичних пам'яток, недопущення самовільних розкопок. Заповідник, як підрозділ Київського національного університету імені Тараса Шевченка, має змогу організувати кваліфіковані наукові дослідження та нові археологічні пошуки силами співробітників кафедри археології університету.

Критерії, за якими пропонується приєднання до заповідника

Низька рентабельність господарства на цих землях, пов'язана зі складними орографічними та геоморфодинамічними умовами, а також руйнація вже створеної господарської інфраструктури впродовж останніх двох десятиліть, зумовили початок демультиплікації природного рослинного покриву на значних площах та відтворення своєрідного біоценотичного комплексу, що заслуговує на увагу науковців як досить цікавий моніторинговий об'єкт.

Водночас це один із найкращих зразків у межах рівнинної частини України, щодо демонстрації процесів розвитку верхніх шарів літосфери, де спостерігаються оригінальні та феноменальні геолого-тектонічні, геодинамічні, геоморфологічні явища дещо іншого варіанту, ніж в межах території правобережного масиву Канівського природного заповідника.

Це багата в аспекті представленості біотичного різноманіття ділянка з окремими добре збереженими

фрагментами біогеоценозів природного та напівприродного походження. На сьогодні достовірно встановлено наявність популяцій рідкісних видів біоти, занесених в Червону книгу України: судинних рослин – 17 видів; комах – 28; грибів – 5; птахів – 20; ссавців та інших хребетних – 6.

Значний фітосозологічний інтерес до цієї ділянки визначається наявністю флористичного комплексу реліктових (рісс-вюрмського часу) видів широколистяних лісів, що зростають тут на східній межі ареалу, ряду бореальних лісово-болотних та лучно-степових реліктових видів (вочевидь вюрмського часу) відсутніх в нинішніх межах Канівського природного заповідника (*Chamaecytisus lindemanni*, *Dianthus stenocalyx*, *Equisetum telmateia*, *Fritillaria ruthenica*, *Lilium martagon*, *Molinia caerulea*, *Oxalis acetosella*, *Potentilla erecta*, *Pulmonaria mollis*, *Polystichum lonchitis* та ін.). В ценотичному відношенні значним доповненням природно-заповідного фонду регіону будуть фрагменти лучно-степових фітоценозів (клас *Festuco-Brometea*) та вологих і мокрих широколистяних лісів (Союз *Alno-Ulmion* класу *Quercus-Fagetea*), а також вільхових лісів (союз *Alnion glutinosae*), що фрагментарно на незначних площах зустрічаються тут в місцях дренажу водонасичених горизонтів на зсувових терасах.

В межах названої території розміщені наступні важливі в природоохоронному значенні об'єкти, стан охорони яких покращиться в разі приєднання до заповідника.

– Колишній геологічний заказник “Веселий шпиль”. Береговий уступ водосховища 350 м на схід від с. Трахтемирів довжиною 750 м. Відслонюються опорний розріз юрських відкладів з характерною фауною та відклади канівської світи палеогену.

– Колишній геологічний заказник “Канівська світа”. Береговий уступ водосховища, 300 м на схід від колишнього с. Монастирок (гора Костівщина). Відслонення ранньопалеогенових порід – канівська світа з чотирма її горизонтами.

– Колишній ландшафтно-геологічно-меморіальний заказник “Тригорівські горби”. Розміщений між північною околицею с. Григорівна і Чернечим яром. Це оригінальна ділянка Букринського плацдарму з брилами трахтемирівських пісковиків. Спостерігаються дислоковані породи юри, раннього палеогену та плейстоцену у Чернечому яру.

– Колишній ботанічний заказник “Батурина гора”. 15 км на північ від колишнього с. Зарубинці. Пагорби біля водосховища з флористично багатими лучно-степовими угрупованнями.

– Колишній ботанічний заказник “Мушина гора”. Південний схил пагорба на в'їзді в с. Трахтемирів із лучно-степовими ценозами.

2. Масив лісово-болотних земель у гирлі р. Рось

Ділянка площею 4889 га, розташована в Канівському та Черкаському районах Черкаської області. Землекористувачем є ДП “Канівський лісгосп”, виробничий підрозділ Михайлівське лісництво. Частина території

площею 1869 га відноситься до Межирицької сільської ради Канівської району, в межах Черкаського району знаходиться частина території площею 3020 га.

В геоморфотектонічному відношенні масив складається із сегментів річкових терас (зокрема ерозійно-аккумулятивної верхньоантропогенної (микулінсько-калінінської та молодого-шекнінсько-осташківської або так званої борової) та алювіальної (голоценової або так званої заплавної), приурочених до відносно занурених блоків кристалічного фундаменту, окремі ділянки якого зазнавали диференційних рухів в межах переаглібленої частини долини Дніпра (Палієнко та ін., 1971).

На піщаних відкладах флювіогляціального та дренноалювіального походження формуються дерново-підзолисті ґрунти піщаного та супіщаного складу, а на заплаві дерново-глейові та низинні торф'яники.

Високий рівень ґрунтових вод та низька родючість ґрунтів, за умов помірно-континентального клімату з періодами дефіциту атмосферних опадів влітку визначили слабку розораність території та відносно високий рівень збереженості природного рослинного покриву та біотичного комплексу.

Флора судинних рослин за попередніми даними представлена близько 650–700 видами. Попередні оцінки чисельності видів інших таксономічних груп наступні: мохоподібні – 100–120; лишайники – 120; гриби – 300. Природний рослинний покрив тут представлений угрупованнями рознотрав'я, інтразонального та азонального характеру. В межах ділянок високого рівня на боровій терасі поширені сосново-дубові та соснові ліси. На місцях розріджень і безлісних ділянок, здебільшого на піщаних горбах еолового походження формуються цікаві в флорогенетичному відношенні угруповання багаторічних ксерофільно-мезоксерофільних, мезооліготрофних видів (так званих піщаних степів) з високою участю регіонально рідкісних східноєвропейських видів. У зниженнях притерасної частини заплави на різних варіантах гідроморфних ґрунтів поширені трав'яні та зрідка лісові вільхові болота. На підвищених прирусловій та центральній частині заплави зі слабо сформованими піщаними ґрунтами поширені угруповання остепнених лук. Середні рівні профілю центральної заплави займає лучна, а по зниженнях лучно-болотна рослинність, що в процесі ендегенезу трансформується у вербово-тополеві ліси. Водні плеса водойм старичного походження зайняті угрупованнями гідатофітів.

Фауністичний комплекс – типовий для регіону. Відмічено 24 види теріофауни, близько 200 видів птахів, 17 – амфібій та рептилій, близько 8–9 тис. видів комах.

З рідкісних видів птахів на гніздуванні виявлений орлан-білохвіст (гніздо в урочищі Перуни). Цей вид занесений до Червоної книги України та МСОП, відноситься до глобально вразливих видів. В останні роки у заболочених вільшаниках почали гніздитися не менше 1–2 пар сірих журавлів. З інших видів птахів, занесених до Червоної книги України, у гніздовий період зустрічалися також зміїд (*Circaetus gallicus*), орел-карлик (*Hieraaetus pennatus*) та чорний лелека (*Ciconia*

nigra) (Грищенко та ін., 1998б, 2003; Гаврилук, Грищенко, 2000; Гаврилук та ін., 2005).

На цій території сформувалися унікальні комплекси комах, що тісно пов'язані саме зі старими дубовими лісами. До цих комплексів входять такі червонокнижні види як великий дубовий вусач, жук-самітник (*Osmoderma eremita*), жук-олень, стрічкарка блакитна (*Catocala fraxini*) та інші рідкісні комахи. Слід також враховувати, що завдяки наявності як постійних, так і тимчасових водойм, на цій ділянці зустрічається ряд видів водних комах, що занесені до Червоної книги України та Міжнародного Червоного списку – плавунець широкий (*Dytiscus latissimus*), дозорець-імператор (*Anax imperator*) та кілька рідкісних видів бабок.

Критерії, за якими пропонується присуднення до заповідника

Рось-Дніпровський гирловий територіальний масив на даний час представляє унікальний природний комплекс колись досить поширених долинних ландшафтів, що зберігся в доброму стані завдяки збігу ряду обставин. В природоохоронному відношенні він має наступне значення.

В гідрологічному відношенні це потужний “біогеоценологічний фільтр” водного стоку долини р. Рось, який може втратити ці властивості в результаті антропогенної трансформації біогеоценозів.

Це багата в аспекті представленості біотичного різноманіття ділянка з окремими добре збереженими фрагментами біогеоценозів природного та напівприродного походження. На сьогодні достовірно встановлено наявність популяцій рідкісних видів біоти, занесених в Червону книгу України: судинних рослин – 14 видів; комах – 28; грибів – 5; птахів – 20; ссавців та інших хребетних – 6.

Значний фітосозологічний інтерес до цієї ділянки визначається високою часткою видів раритетної фракції флори (127 видів), наявністю флористичного комплексу реліктових (вюрмського часу) видів соснових лісів, що зростають тут близько західної межі та в ексключах ареалу, ряду бореальних лісово-болотних та лучно-степових реліктових видів (вочевидь вюрмського часу), відсутніх в нинішніх межах Канівського природного заповідника (*Carex buxbaumi*, *Daphne cneorum*, *Diphazium complanatum*, *Hottonia palustris*, *Eriophorum polystachyon*, *Fritillaria meleagris*, *Orchis militaris*, *O. ustulata*, *Parnassia palustris*, *Rhodococcum vitis-idea*, *Sieglingia decumbens*, *Utricularia minor*, *Vaccinium myrtillus*, *Vincetoxicum rossicum* та інші). В ценологічному відношенні значним доповненням природно-заповідного фонду регіону будуть ділянки справжніх лук (клас *Molinio-Arrhenatheretea*) та вологих і мокрих широколистяних лісів (Союз *Alno-Ulmion* класу *Quercus-Fagetes*), а також вільхових лісів (союз *Alnion glutinosae*), що зустрічаються тут по зниженнях борової тераси, а також значні площі зайняті угрупованнями розріджених соснових лісів західносібісько-східноєвропейського типу (клас *Pulsatilo-Pinetea*) (Куземко, 2002).

Фото 2. Острови, розташовані нижче по течії від заповідного Шелестова, утворюють з ним єдиний природний комплекс. 7.09.2005 р.
Фото В.М. Грищенка.

В межах названої території розміщені наступні важливі в природоохоронному значенні об'єкти, стан охорони яких покращиться в разі приєднання до КПЗ.

– Ботанічний заказник “Михайлівський”. Високобонітетні соснові та сосново-дубові ліси з багатою флорою деревних та трав'янистих рослин та участю великої кількості популяцій червонокнижних та регіонально-рідкісних видів.

– Заказник “Урочище Перуни”. Високобонітетні соснові та сосново-дубові ліси. Гніздиться орлан-білохвіст.

3. Острів Просеред та безіменний острівець біля нього

Ділянка площею 158 га представлена заплавами островом Просеред та острівцем без назви, що розташовані нижче по течії Дніпра від о. Шелестів (Канівський природний заповідник, фото 2). Східна частина о. Просеред відноситься до Прохорівської сільської ради, а західна – до Пекарівської сільської ради.

Ділянка представляє собою заплаву терасу середньої течії Дніпра.

У флорі нараховується близько 400 видів судинних рослин. Більшу частину території займають рослинні угруповання, що є достатньо просунутими стадіями первинної сукцесії (тополеве рідколісся, справжні вологі луки) та субклімаксові ценози заплави (зарості прибережно-водної рослинності, вербові ліси, шелюжники, псамофільні остепнені луки). Значний інтерес в плані заповідання становлять достатньо великі масиви заплавної лісів (клас *Salicetea purpureae*), справжніх лук (клас *Molinio-Arrhenatheretea*) та остепнених і псамофільних лук (*Festucetea vaginatae* та *Sedo-Scleranthetea*), які слабо представлені у природно-заповідному фонді України (Сенчило та ін., 1999).

На острові Просеред знайдено цілий ряд рідкісних видів рослин та тварин, занесених до Червоної книги України. Виявлено великі за площею зростання та чисельністю особин популяції *Orchis coryophora*, *O. pa-*

lustris. На прольоті тут постійно зупиняються для відпочинку та годівлі чорний лелека, скопа, цілорічно зустрічається орлан-білохвіст. Під час міграції на косах та обмілинах у нижній частині острова утворюються скупчення куликів, качок, чапель, мартинів. Виявлений рідкісний вид комах – поліксена.

Критерії, за якими пропонується приєднання до заповідника

Приєднання цієї ділянки до масиву заповідних земель значно збільшує представленість біотичного комплексу заплави Середнього Дніпра на видовому та ценотичному рівнях.

Дана територія розташована в єдиному контурі заповідних та перспективних для заповідання земель (між заповідним о. Шелестів та масивом земель в околицях сіл Сушки та Бубнівська Слобідка) і її приєднання є логічним з точки зору організації охорони всієї території заповідника.

Віддаленість цієї території від великих населених пунктів та відсутність господарської інфраструктури тут визначає раціональність саме такого її використання.

Нааявність великих площ заплави низького рівня загострює потребу заповідання, а тому і посилення охорони цієї ділянки у зв'язку з роллю цих топів як традиційних нерестовищ та місць годівлі перелітних птахів.

4. Урочище Скларове із прилеглими ділянками

Ділянка площею 2266 га, розташована в адміністративних межах Канівського району Прохорівської сільської ради – площа 879 га та в адміністративних межах Золотоніського району – площа 1387 га.

Вказаний масив є частиною Північної фізико-географічної області Дніпровської терасової рівнини і представляє добре сформовані, слабо антропогенно трансформовані природні комплекси старої заплави, притерасного зниження та борової тераси.

У зв'язку з віддаленістю цієї території від Канівської ГЕС та особливості топографії берегової лінії тут ослаблений вплив щодобових скидів води (менші амплітуди перепаду та сповільненість течії) на природні комплекси низької та середньої заплави, в зв'язку з чим у рослинному покриві збереглися риси, що були притаманні цим біотопам ще до будівництва ГЕС.

Більшість площі низької заплави (стариці, затоки, озера) – це мілководдя з добре сформованим шаром мулу та зайняті угрупованнями гідатофітів та гідрофітів (фото 3). Абсолютними домінантами виступають *Nymphaea candida*, *Nuphar lutea*, *Salvinia natans*, *Phragmites australis*, *Typha angustifolia*, *Glyceria maxima*, *Schoenoplectus lacustris* та інші. На незначних площах домінують: *Najas marina*, *Elodea canadensis*, *Trapa natans*, *Alisma plantago-aquatica*. Значні площі (сотні гектарів) зайняті лучно-болотними та луч-

ними ценозами з домінуванням кількох видів осок (*Carex acuta*, *C. acutiformis*, *C. riparia*, *C. rostrata*) та злаків (*Calamagrostis canescens*, *Poa palustris*, *P. pratensis*, *Agrostis stolonifera*, *Festuca pratensis*). В заплавах лісах (здебільшого угруповання класів *Salicetea purpurea* та *Alnetea glutinosae*), найчастіше домінують у верхньому ярусі *Salix alba*, *Populus nigra*, *P. alba*, фрагментарно *Quercus robur*, *Ulmus laevis*, *Alnus glutinosa*. Значні площі зайняті штучними посадками *Pinus sylvestris* із сформованою моховою синузєю (*Dicranum rugosum*, *Pleurozium schreberi*) та сосново-дубовими лісами, що представляють більш просунуту стадію ендекогенезу подібного роду топів.

Особливостями рослинного покриву цієї ділянки є:

а) переважання великих площ (від кількох арів до десятків гектарів), зайнятих угрупованнями гіматофітів і гідрофітів, причому часто з домінуванням рідкісних для Середнього Придніпров'я видів, як то: *Nymphaea candida*, *Salvinia natans*, *Trapa natans*, *Stratiotes aloides*, *Utricularia vulgaris*;

б) висока синтаксономічна різноманітність угруповань водних і прибережно водних рослин;

в) наявність значних площ зайнятих справжніми луками та евтрофними і мезоевтрофними болотами із участю рідкісних для регіону видів (*Menyanthes trifoliata*, *Eriophorum gracile*, *Dactylorhiza incarnata*, *Orchis palustris*, *Gentiana pneumonanthe*, *Potentilla erecta*);

г) наявність дубово-в'язових заплавлених лісів із домінуванням в ярусі трав *Molinia coerulea* та участю регіонально рідкісних (*Dechampsia caespitosa*, *Iris sibirica*, *Dryopteris carthusiana*, *Listera ovata*).

Пропонована для заповідання ділянка має велике значення для збереження нерестовищ риб та охорони водно-болотних і навколводних птахів. З рідкісних видів птахів, занесених до Червоної книги України, тут зустрічаються скопа та орлан-білохвіст.

Критерії, за якими пропонується приєднання до заповідника

Необхідність приєднання даної ділянки до Канівського природного заповідника визначається насамперед відсутністю у складі природно-заповідного фонду Середнього Придніпров'я подібного роду природних комплексів, що були типовими і характерними для цього регіону, а нині збереглися ймовірно тільки на цій території.

5. Урочище Вовчі Скоти та прилегла земельна ділянка

Ділянка площею 63,6 га безпосередньо прилягає та вклинюється в масив Канівського природного заповідника (охоронна зона заповідника біля кварталів 17,

Фото 2. Урочище Склярове. 17.08.2005 р. Фото В.М. Грищенка.

16, 15), із них 61,8 га знаходиться в адміністративних межах Пекарівської сільської ради, до цієї ділянки входять землі запасу – 31,8 га та землі, що знаходяться в постійному користуванні ДП “Канівський лісгосп”, виробничий підрозділ Канівське лісництво – 30 га. Ділянка площею 1,8 га безпосередньо прилягає до садиби заповідника на березі Дніпра, берегова лінія від КНС-7 протяжністю 600 м вниз по течії Дніпра.

В минулому (до 1987 р.) більшість площ цієї ділянки використовувалась як рілля. Складний рельєф (крутизна схилів до 30°), характер підстилаючої поверхні при пануванні ґрунтів, що легко піддаються змиву (окультурені сірі лісові ґрунти на лесовидних султинках та інших породах) при цьому способі використання спричинили значний поверхневий змив, зменшення потужності і зниження родючості ґрунтового шару. У зв'язку з цим рільництво тут стало нерентабельним. Використання цих земель під сади або пасовища чи ведення мисливського господарства унеможливлене з наступних причин:

– заборона використання хімічних засобів захисту рослин в охоронній зоні заповідника та ведення мисливського господарства (ст. 40 Закону України про ПЗФ та “Положення про охоронну зону Канівського природного заповідника”);

– незручності рельєфу і характер розташування щодо водних об'єктів, які могли б слугувати місцем напування худоби;

– своєрідність конфігурації меж цієї ділянки (вона в оточенні земель Канівського природного заповідника) і сучасна інфраструктура (дорога з м. Канева до с. Пекарі), що не дає можливості організації перегонів худоби до місць водопою.

У зв'язку з цим, на даний час, будь-яке сільськогосподарське використання цих земель припинене. Урочище Вовчі Скоти (загальна площа 26,3 га), де раніше було пасовище, повністю заросло лісом і чагарниками. Урочище Скіфське Городище (19 га), яке використовувалось як рілля більш як 15 років тому, нині не

експлуатується. Тут проводиться лише несистематичне викошування багаторічних трав на окремих ділянках, а більша частина травою щороку утворює потужний пожежонебезпечний шар мору. В результаті цього щовесни заповідник страждає від самовільних палів. У 1992 р. був повністю випалений південний схил урочища Вовчі Скоти, з нього вогонь перейшов у ліс заповідника кв. 15. Пожежею пошкоджено 0,35 га лісу, в тому числі постійну пробну площу № 18. В останні роки ці явища регулярно повторюються. У 1995 р. вогонь перекинувся на заповідне урочище Велике Скіфське Городище, яке повністю вигоріло. У 2005 р. пожежа на даній території, що виникла внаслідок підпалу, знищила 8 га лучно-степової рослинності.

Вказана територія є місцем гніздування щороку від 2 до 5 пар деркачів (*Crex crex*). Даний вид птахів перебуває під глобальною загрозою зникнення, занесений до Європейського Червоного списку. Ці урочища є місцем локалізації популяцій деяких червонокнижних комах (махаон, ізопія руська (*Isophya rossica*), бджола-тесляр (*Xilocopa valga*) та ін.), регіонально рідкісних видів рослин (чина лісова (*Lathyrus sylvestris*) та ін.).

Критерії, за якими пропонується приєднання до заповідника

Доцільність приєднання цих земель до Канівського природного заповідника зумовлена:

– необхідністю оптимізації території заповідника, оскільки вказана ділянка повністю вклинається в масив заповідника, а сучасний стан і використання становить небезпеку для нього;

– високою ерозійною небезпечністю земель у разі відновлення режиму інтенсивного сільськогосподарського використання;

– необхідністю створення наукового полігону для вивчення сукцесійних процесів у постерозійний період та методів відтворення популяції рідкісних видів степових рослин в подібного роду біотопах, що особливо актуально для ландшафтів аналогічного типу;

– необхідністю збереження лучно-степових ценозів у їх сучасному стані, як однієї зі складових частин ландшафтного комплексу Середнього Придніпров'я, що можливо лише на основі наукової розробки і впровадження в практику режиму їх охорони з визначенням природоохоронних пріоритетів. В цьому режимі буде передбачено застосування регуляційних заходів, а саме науково обгрунтованого режиму сінокосіння та регламентованих пасовищних навантажень в окремих виділах, закладка пробних ділянок з різними способами ініціації лісовідновлювального процесу, з орієнтацією на відновлення головної едифікаторної породи лісостепу – дуба звичайного (*Quercus robur*).

Необхідність приєднання ділянки на березі Дніпра біля садиби заповідника мотивується необхідністю використання цієї території під приплив для служби охорони заповідника.

* * *

Таким чином, будуть створені абсолютно заповідні ядра загальною площею близько 14 тис. га.

До Канівського біосферного заповідника, крім зазначених вище абсолютно заповідних територій, доцільно включити також Липівський орнітологічний заказник на Кременчуцькому водосховищі, ландшафтний заказник “Тарасові обрії” біля м. Канева, іхтіологічний заказник у пониззі р. Рось, агроценози, інші території з традиційним типом господарювання. Тобто загальна площа біосферного резервату складатиме понад 50 тис. га. А це цілий регіон від смт Ржищів до м. Черкаси, де буде вироблена єдина комплексна стратегія вирішення природоохоронних і соціально-економічних проблем.

Література

- Бондар М.М. (1959): Пам'ятки стародавнього минулого Канівського Придніпров'я. К.: КДУ. 1-80.
- Бондарь Н.Н. (1971): Прошлое Канева и его окрестностей. К.: КГУ. 1-110.
- Виноградська Л.І. (2002): Археологічні дослідження на території Канівського узбережжя в 2001 р. - Археологічні відкриття в Україні 2000-2001 рр. К.: ІА НАНУ. 96-97.
- Гаврилюк М.Н., Грищенко В.Н. (2000): Современное состояние популяции орлана-белохвоста в Среднем Приднепровье. - Беркут. 9 (1-2): 28-38.
- Гаврилюк М.Н., Грищенко В.М., Яблонівська-Грищенко С.Д. (2005): Нові дані про рідкісних та маловивчених птахів Центральної України. - Беркут. 14 (1): 28-37.
- Грищенко В.М., Гаврилюк М.Н., Лопарьов С.О., Яблонівська С.Д. (1994): Матеріали про рідкісних та залітних видах птахів Східної Черкащини. - Беркут. 3 (1): 49-50.
- Грищенко В.М., Лопарев С.О., Гаврилюк М.Н., Яблонівська-Грищенко С.Д. (1998): Птахи Червоної книги України у Канівському заповіднику та його околицях. - Запов. справа в Україні. 4 (1): 70-74.
- Грищенко В.М., Лопарев С.О., Гаврилюк М.Н., Яблонівська-Грищенко С.Д. (2003): Нові дані про рідкісних та залітних птахів Канівського заповідника та його околиць. - Роль природно-заповідних територій у підтриманні біорізноманіття. (Мат-ли конфер., присвяч. 80-річчю Канівського природного заповідника, м. Канів, 9-11 вересня 2003 р.). Канів. 209-211.
- Грищенко В.М., Шевчик В.Л., Чорний М.Г., Гончаров М.В. (1998а): Пропозиції по розширенню території Канівського природного заповідника. - Роль охоронюваних природних територій у збереженні біорізноманіття: Мат-ли конфер., присвяч. 75-річчю Канівського природного заповідника, м. Канів, 8-10 вересня 1998 р. Канів. 32-34.
- Куземко А.А. (2002): Охрана флоры и растительности долины р. Рось. - Укр. ботан. журн. 59 (5): 569-578.
- Палиєнко Е.Т., Мороз С.А., Куделя Ю.А. (1971): Рельєф та геологічна будова Канівського Придніпров'я. К.: КДУ. 1-94.
- Петрашенко В.О. (1998): Охоронювані природні території Канівщини очима археолога. - Запов. справа в Україні. 4 (2): 69-71.
- Сабіневський Б.В., Клестов Н.Л., Осипова М.А., Фесенко Г.В. (1988): Сезонные миграции птиц в районе Каневского водохранилища. (Препринт 88.2. АН УССР. Ин-т зоол.). Киев. 1-49.
- Сенчило О.О., Воробійов Є.О., Шевчик В.Л., Соломаха І.В. (1999): Деревно-чагарникова рослинність острова Просеред. - Укр. фітоцен. зб. Сер. А. 3 (14): 58-67.
- Чорний М., Грищенко В. (1995): Зберегти Михайлівські праліси. - Ойкумена. 1-2: 30-31.
- Шеляг-Сосонко Ю.Р., Стойко С.М., Дидух Я.П. і др. (1987): Перспективная сеть заповедных объектов Украины. К.: Наукова думка. 1-292.